INGLIZ VA O‘ZBEK SIYOSIY DISKURSIDA FRAZEMALARNING PRAGMATIK FUNKSIYALARI

Qadirov Tohirjon Muratboyevich,
ESL teacher of Uzbekistan State World
Languages University at Faculty of
English philology, Tashkent, Uzbekistan.
t.qodirov@uzswlu.uz

Annotatsiya. Maqolada ingliz va o‘zbek siyosiy diskursida qo‘llaniladigan frazemalarning pragmatik funksiyalari qiyosiy jihatdan ko‘rib chiqiladi. Frazema tushunchasi aniq qolipga ega, semantik yaxlit, sintaktik bo‘linmas, ixcham va ko‘chma ma’noli til birligi sifatida ta’riflanadi. Frazemaning pragmatik funksiyasi deganda uning konkret kommunikativ vaziyatda bajaradigan maqsad-effekt vazifasi, ya’ni baholash, ta’sir o‘tkazish, legitimatsiya, integratsiya va yumshatish kabi vazifalari tushuniladi. Tadqiqotda V.N. Teliya, E.A. Dobrydneva, T.A. van Deyk, R. Vodak, P. Chilton va boshqa olimlarning nazariy qarashlari asosida beshta pragmatik funksiya turi ajratiladi va ular ingliz hamda o‘zbek siyosiy matnlari misolida tasviriy tarzda ko‘rsatiladi. Maqola yakunida ikki tildagi frazemalarning pragmatik salohiyatidagi umumiy va milliy-spetsifik jihatlar haqida xulosalar beriladi.

Kalit so‘zlar: frazema, pragmatik funksiya, siyosiy diskurs, konnotatsiya, baholash, legitimatsiya, mafkuraviy kvadrat, qiyosiy tilshunoslik.

- **Kirish**

Siyosiy diskurs zamonaviy tilshunoslikda faol o‘rganilayotgan yo‘nalishlardan biri bo‘lib, unda til nafaqat axborot uzatish, balki hokimiyat uchun kurash, jamoatchilik fikrini shakllantirish va mafkuraviy ta’sir ko‘rsatish vositasi sifatida _____ bo‘ladi. (Sheygal, 2000) Bunday sharoitda frazemalar, ya’ni barqaror, ko‘chma ma’noli va ixcham til birliklari alohida ahamiyat kasb etadi: ular oz so‘z bilan katta ma’no va kuchli baho ifodalash imkonini beradi. Frazemaning nutqdagi

qo‘llanishi hech qachon "bezaksiz" bo‘lmaydi — u har doim muayyan pragmatik maqsadga xizmat qiladi.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, frazemalarning pragmatik salohiyati ko‘pincha metafora yoki lug‘aviy tarkib nuqtayi nazaridan o‘rganilgan, biroq ularning aynan siyosiy diskursdagi funksional yukini ingliz va o‘zbek tillari materialida qiyosiy tarzda tekshirish yetarlicha amalga oshirilmagan. Maqolaning maqsadi — frazemalarning pragmatik funksiyalari tipologiyasini ishlab chiqish va uni ikki tilning siyosiy matnlari misolida sinovdan o‘tkazishdir. Vazifalar sifatida quyidagilar belgilanadi: frazema va pragmatik funksiya tushunchalarini nazariy aniqlashtirish; tahlil metodikasini asoslash; ingliz va o‘zbek siyosiy matnlaridagi frazemalarni funksiyalar bo‘yicha tavsiflash; ikki til natijalarini qiyoslash.

- **1. Frazema va pragmatik funksiya tushunchasining nazariy asoslari**

Frazema tushunchasi tilshunoslikda turlicha talqin qilinadi. A.V. Kunin frazeologik birlikni ma’nosi to‘liq yoki qisman qayta anglangan barqaror so‘z birikmasi sifatida ta’riflaydi va uni funksional-semantik jihatdan nominativ, nominativ-kommunikativ, interyektiv va kommunikativ turlarga ajratadi. (Kunin, 1996) I.A. Mel’chuk esa «phraseme» atamasini kengroq ma’noda, ya’ni tarkibi yoki ma’nosi cheklangan har qanday ko‘psozli birlik (jumladan kollokatsiya va pragmatema) sifatida qo‘llaydi. (Mel'čuk, 1995) Ushbu tadqiqotda frazema deganda aniq qolipga ega, semantik yaxlit, sintaktik bo‘linmas, ixcham va ko‘chma ma’noli til birligi tushuniladi.

Pragmatik funksiya tushunchasi frazemaning nutqiy vaziyatdagi maqsad-effekt jihatini ifodalaydi. V.N. Teliya frazeologik birlik ma’nosini denotativ komponent va pragmatik (konnotativ) makrokomponentdan iborat tuzilma sifatida tavsiflaydi; konnotativ komponent so‘zlovchining voqelikka bo‘lgan bahosi, hissiyoti va ekspressivligini o‘z ichiga oladi. (Teliya, 1986) Teliyaning fikricha, frazeologik tarkib lingvomadaniy jamoaning o‘zligini anglashini aks ettiruvchi «oyna» vazifasini bajaradi. (Teliya, 1996) E.A. Dobrydneva bu g‘oyani rivojlantirib, frazemaning qo‘llanishini kommunikativ-pragmatik vaziyat parametrlari — so‘zlovchi, adresat,

maqsad, muloqot sohasi, nutq janri va frazeologik kontekst — bilan bog‘laydi hamda baholovchi enantiosemiya, poliemotivlik va evrisemiya hodisalarini ajratadi. (Dobrydneva, 2000)

Pragmatik funksiyalarning nazariy zamini pragmalingvistika va tanqidiy diskurs tahlilida ham keng yoritilgan. Dj. Ostin va Dj. Serlning nutq aktlari nazariyasi har qanday til birligining muloqotdagi vazifasini «u nima qiladi?» degan savol orqali aniqlashga imkon beradi. (Austin, 1962; Searle, 1969) G.P. Grays hamkorlik tamoyili va implikatura tushunchasi orqali gapirilgan va nazarda tutilgan ma’no o‘rtasidagi farqni izohlaydi, bu esa evfemistik va yashirin ma’noli frazemalarni tahlil qilishda foydalidir. (Grice, 1975) T.A. van Deyk mafkurani ijtimoiy guruhning umumiy e’tiqodlar tizimi sifatida ko‘rib, «mafkuraviy kvadrat» modelini — o‘zimizning ijobiy tomonlarni ta’kidlash, salbiy tomonlarni yashirish, boshqalarning salbiy tomonlarini ta’kidlash va ijobiy tomonlarini yashirish — taklif qiladi. (van Dijk, 1998) R. Vodak esa diskursiv-tarixiy yondashuvda nominatsiya, predikatsiya, argumentatsiya, perspektivizatsiya va intensifikatsiya/yumshatish strategiyalarini ajratadi. (Reisigl & Wodak, 2001) T. van Leeuwenning legitimatsiya strategiyalari (avtoritetga murojaat, ratsionalizatsiya, moralizatsiya, mifopoetik hikoya) siyosiy frazemalarning legitimatsiya funksiyasini aniq kategoriyalarda tavsiflash imkonini beradi. (van Leeuwen, 2007) P. Chilton siyosiy tilning strategik vazifalari qatorida majburlash, legitimatsiya/delegitimatsiya hamda ifodalash/noto‘g‘ri ifodalashni ko‘rsatgan. (Chilton, 2004)

- **2. Tadqiqot metodikasi**

Tadqiqotda tavsifiy metod, komponent tahlili, kontekstual va vaziyatli-kontekstual tahlil hamda qiyosiy-chog‘ishtirma metod qo‘llanadi. Frazemaning pragmatik funksiyasi uch bosqichda aniqlanadi: avval frazema kiritilgan gapning kommunikativ maqsadi belgilanadi, so‘ngra frazemaning vaziyatli-kontekstual bahosi lug‘aviy ma’nosi bilan taqqoslanadi, nihoyat frazema quyida keltirilgan besh funksiyadan biriga (asosiy funksiya) va zarur bo‘lsa qo‘shimcha funksiyaga bog‘lanadi. (Dobrydneva, 2000) Quyida keltirilgan ingliz va o‘zbek misollari tasviriy

xarakterga ega bo‘lib, korpus asosidagi to‘liq tahlil uchun kengaytirilgan matn massivi talab qilinadi.

- **3. Ingliz siyosiy diskursida frazemalarning pragmatik funksiyalari**

Ingliz siyosiy diskursida frazemalarning **baholovchi-ekspressiv funksiyasi** keng tarqalgan: siyosatchi voqea yoki raqib pozitsiyasiga nisbatan ochiq baho bildirish o‘rniga obrazli frazemadan foydalanadi, bu esa bahoni yumshoqroq, ammo ta’sirchanroq qiladi. A.Yu. Chaykina tadqiqotiga ko‘ra, ingliz siyosiy matbuotida frazemalarning aksariyati «Harakat» va «Sayohat» konseptlari bilan bog‘liq bo‘lib, bu obrazlar orqali jarayonning tezligi yoki to‘xtab qolishi baholanadi. (Chaykina, 2012)

Ta’sir o‘tkazuvchi (persuaziv) funksiya saylovoldi nutqlarida ayniqsa faol namoyon bo‘ladi. Chaykina qayd etishicha, saylovoldi davrida «Urush» va «Sport» metaforalariga asoslangan frazeologik birliklar soni sezilarli darajada ortadi, bu esa auditoriyada kurash va g‘alaba hissini kuchaytirishga xizmat qiladi. (Chaykina, 2012) J. Charteris-Black bunday metaforik frazemalarning ritorik kuchini alohida tadqiq etib, ularning tinglovchida hissiy va axloqiy munosabat uyg‘otishini ko‘rsatgan. (Charteris-Black, 2005)

Legitimatsiya va delegitimatsiya funksiyasi ko‘pincha o‘z qarorini oqilona va tabiiy, raqib pozitsiyasini esa asossiz ko‘rsatishga xizmat qiladi. Bunday frazemalar, masalan, xavf yoki tahdidni ixcham ifodalovchi birliklar, T. van Leeuwen ajratgan ratsionalizatsiya va moralizatsiya strategiyalarini amalga oshiradi. (van Leeuwen, 2007) **Integrativ-identifikatsion funksiya** esa «biz» va «ular» o‘rtasidagi chegarani chizishga yordam beradi: T.A. van Deykning «mafkuraviy kvadrat» modeliga ko‘ra, «bizning» guruhga tegishli harakatlar ijobiy, «ular»ga tegishli xuddi shunday harakatlar salbiy frazemalar bilan tasvirlanadi. (van Dijk, 1998)

Yashirish va yumshatish funksiyasi og‘ir yoki noqulay qarorlarni bildirishda namoyon bo‘ladi: aniq harakat yoki mas’uliyat o‘rniga umumlashtiruvchi, obrazli frazema ishlatiladi. Bu funksiya G.P. Graysning implikatura nazariyasi hamda P. Brown va S. Levinsonning xushmuomalalik va «yuzni saqlash» strategiyalari asosida

izohlanadi: so‘zlovchi to‘g‘ridan-to‘g‘ri ayblov yoki salbiy bahodan saqlanib, uni obrazli shaklga o‘raydi. (Grice, 1975; Brown & Levinson, 1987)

- **4. O‘zbek siyosiy diskursida frazemalarning pragmatik funksiyalari**

O‘zbek siyosiy diskursida frazemalarning pragmatik salohiyati ham xuddi shu besh funksiya doirasida namoyon bo‘ladi, biroq ularning voqelanish shakli milliy-madaniy xususiyatlar bilan bog‘liq. **Baholovchi-ekspressiv funksiya**da o‘zbek siyosiy nutqida, boshqa turkiy va sharq notiqlik an’analariga xos tarzda, oilaviy-qarindoshlik va jamoaviy hayot obrazlariga asoslangan frazemalar faol ishlatilishi kutiladi (masalan, «yagona oila», «bir yoqadan bosh chiqarish» kabi birikmalar). Bu — dastlabki nazariy taxmin bo‘lib, korpus tahlili orqali tasdiqlanishi yoki rad etilishi lozim.

Ta’sir o‘tkazuvchi funksiya o‘zbek siyosiy notiqligida an’anaviy ravishda maqol va matallarga yaqin, gapga teng kommunikativ frazemalar orqali kuchaytiriladi; bu Kuninning kommunikativ FB turkumiga mos keladi va notiq nutqining ishonchliligini oshirish uchun xizmat qiladi. (Kunin, 1996) **Legitimatsiya funksiyasi** o‘zbek diskursida, xususan, tarixiy va milliy qadriyatlarga murojaat qiluvchi frazemalar orqali amalga oshirilishi mumkin: bu T. van Leeuwenning mifopoetik legitimatsiya strategiyasiga mos keladi. (van Leeuwen, 2007)

Integrativ-identifikatsion funksiya o‘zbek siyosiy nutqida jamoaviylik va hamjihatlikni ifodalovchi frazemalar orqali kuchli namoyon bo‘lishi mumkin, bu E.I. Sheygal ta’kidlagan «biz» guruhini mustahkamlash vazifasiga mos keladi. (Sheygal, 2000) **Yashirish va yumshatish funksiyasi**da esa o‘zbek muloqot madaniyatidagi hurmat va odob kategoriyalari alohida rol o‘ynashi mumkin: P. Brown va S. Levinson tasvirlagan salbiy xushmuomalalik strategiyalari (to‘g‘ridan-to‘g‘ri tanqiddan saqlanish) o‘zbek siyosiy muloqotida ayniqsa faol qo‘llanishi ehtimoli katta, biroq bu faraz ham empirik tekshiruvni talab qiladi. (Brown & Levinson, 1987)

- **5. Qiyosiy tahlil natijalari**

Ikki tildagi frazemalarning pragmatik funksiyalari taqqoslanganda quyidagi umumiy va farqli jihatlar taxmin qilinadi. Umumiy jihat sifatida barcha besh funksiya

turi (baholovchi-ekspressiv, ta’sir o‘tkazuvchi, legitimatsiya/delegitimatsiya, integrativ-identifikatsion, yashirish/yumshatish) ikkala tilda ham namoyon bo‘ladi, chunki bu funksiyalar siyosiy diskursning universal — hokimiyat uchun kurash bilan bog‘liq — tabiatidan kelib chiqadi. (Sheygal, 2000) Farqli jihat sifatida esa funksiyalarning voqelanish vositalari va ularning nisbiy ustuvorligi milliy-madaniy omillar bilan belgilanadi: ingliz diskursida harakat, sayohat, urush va sport manba sohalari (Chaykina, 2012), o‘zbek diskursida esa (dastlabki taxminga ko‘ra) oilaviy-jamoaviy va tarixiy-madaniy obrazlar ustunroq bo‘lishi mumkin. Bu xulosalar yakuniy emas va keng qamrovli korpus tahlili orqali statistik jihatdan tasdiqlanishi lozim.

- **6. Funksiyalarni aniqlashning amaliy mezonlari**

Yuqorida ko‘rsatilgan besh funksiyani amaliy tahlilda bir-biridan ajratish uchun bir qancha yordamchi mezonlar zarur. Birinchidan, **sintaktik-pozitsion mezon**: frazema gapning qaysi a’zosi vazifasini bajarishi (ega, kesim, aniqlovchi yoki mustaqil kommunikativ birlik sifatida) uning kommunikativ turini (Kunin bo‘yicha nominativ, nominativ-kommunikativ yoki kommunikativ FB) bilvosita ko‘rsatadi, bu esa pragmatik funksiyani aniqlashning dastlabki bosqichi hisoblanadi. (Kunin, 1996) Ikkinchidan, **leksik-semantik mezon**: frazema tarkibidagi baholovchi yoki ekspressiv semalarning mavjudligi (masalan, kuchaytiruvchi yoki kamsituvchi komponentlar) uning baholovchi-ekspressiv yoki delegitimatsiya qiluvchi funksiyasidan darak beradi. (Teliya, 1996)

Uchinchidan, **kontekstual-vaziyatli mezon** alohida ahamiyatga ega, chunki E.A. Dobrydneva ta’kidlaganidek, bir xil frazemaning bahosi va funksiyasi turli kontekstlarda tubdan farqlanishi mumkin (baholovchi enantiosemiya hodisasi). (Dobrydneva, 2000) Shu sababli tadqiqotchi frazemani lug‘atdagi «neytral» yoki «taxminiy» bahosiga emas, balki uning aniq matndagi vazifasiga tayanib tahlil qilishi lozim. To‘rtinchidan, **diskursiv-strategik mezon**: frazema T.A. van Deykning «mafkuraviy kvadrat» modeliga ko‘ra qaysi qutbga (o‘zimiz yoki ular) xizmat qilishini, shuningdek R. Vodak ajratgan qaysi diskursiv strategiyaga (nominatsiya,

predikatsiya, argumentatsiya) mos kelishini aniqlash orqali integrativ va legitimatsiya funksiyalarini bir-biridan farqlash mumkin. (van Dijk, 1998; Reisigl & Wodak, 2001)

Beshinchidan, **janr mezoni** ham muhim ahamiyatga ega: parlament munozarasi, rasmiy nutq, matbuot intervyusi va saylovoldi shiori kabi janrlarning har birida frazemalarning funksional taqsimoti farqlanishi mumkin. A.N. Baranov va E.G. Kazakevichning parlament munozaralari bo‘yicha tadqiqoti bu janrda argumentativ va polemik frazemalarning alohida ahamiyatga ega ekanini ko‘rsatadi, (Baranov & Kazakevich, 1991) E.A. Popovaning intervyu janri bo‘yicha tadqiqoti esa alluziya va emotsional baholashga asoslangan frazemalarning intervyuga xos ekanini tasdiqlaydi. (Popova, 1995) Shu sababli amaliy tahlilda funksiya faqat frazemaning o‘zidan emas, balki uning janr va vaziyat konteksti bilan birgalikda aniqlanishi lozim.

- **7. Tadqiqotning cheklovlari va keyingi yo‘nalishlar**

Ushbu maqolada keltirilgan tahlil tasviriy xarakterga ega bo‘lib, u nazariy tipologiyani asoslash va uni misollar bilan tasdiqlashga qaratilgan. Tipologiyaning statistik jihatdan ishonchliligini ta’minlash uchun keyingi bosqichda quyidagi ishlar amalga oshirilishi zarur: janr va davr jihatidan tenglashtirilgan ingliz va o‘zbek siyosiy matnlari korpusini shakllantirish; korpusdagi barcha frazemalarni yuqorida ko‘rsatilgan besh mezon asosida qayta ishlash; ikki mustaqil tahlilchi tomonidan funksiyalarni belgilash va ularning o‘zaro kelishuv darajasini statistik ko‘rsatkich (masalan, Koen kappa koeffitsiyenti) orqali hisoblash. Bunday protsedura, D. Dobrovol’skij va E. Piirainen ta’kidlaganidek, frazeologik birliklarni tillararo qiyoslashda subyektivlik xavfini kamaytirishning zaruriy sharti hisoblanadi. (Dobrovol'skij & Piirainen, 2005)

Bundan tashqari, tipologiyani takomillashtirish uchun A. Musolffning metafora stsenariylari nazariyasidan foydalanish istiqbolli ko‘rinadi: ko‘plab siyosiy frazemalar alohida baho yoki chaqiriqni emas, balki butun bir vaziyat - voqealar ketma-ketligini o‘zida siqib ifodalaydi, bu esa ularning bir vaqtning o‘zida bir necha funksiyani bajarishini tushuntiradi. (Musolff, 2016) Shunga o‘xshash tarzda, Z. Kövecsesning metaforaning madaniy o‘zgaruvchanligi haqidagi nazariyasi ikki

tildagi frazemalarning manba sohalaridagi farqini tizimli izohlash imkonini beradi. (Kövecses, 2005) Bu yo‘nalishlar dissertatsiyaning keyingi amaliy boblarida kengroq rivojlantiriladi.

- **Xulosa**

Maqolada frazemalarning siyosiy diskursdagi pragmatik funksiyalari nazariy jihatdan asoslandi va beshta funksiya turi — baholovchi-ekspressiv, ta’sir o‘tkazuvchi, legitimatsiya/delegitimatsiya, integrativ-identifikatsion hamda yashirish/yumshatish — ajratildi. Bu tipologiya V.N. Teliya, E.A. Dobrydneva, T.A. van Deyk, R. Vodak, T. van Leeuwen va boshqa olimlarning nazariy qarashlari sintezi asosida qurildi. Ingliz va o‘zbek siyosiy matnlari misolida keltirilgan tasviriy tahlil shuni ko‘rsatadiki, funksiyalarning umumiy tarkibi universal xarakterga ega, biroq ularning voqelanish vositalari milliy-madaniy jihatdan farqlanishi mumkin. Keyingi tadqiqotlarda bu xulosalarni kengroq korpus materialida miqdoriy jihatdan tekshirish maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

Austin, J. L. (1962). How to do things with words. Oxford, UK: Clarendon Press.

Баранов, А. Н., Казакевич, Е. Г. (1991). Парламентские дебаты: традиции и новации. Москва, Россия: Знание.

Brown, P., & Levinson, S. C. (1987). Politeness: Some universals in language usage. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

Charteris-Black, J. (2005). Politicians and rhetoric: The persuasive power of metaphor. Basingstoke, UK: Palgrave Macmillan.

Чайкина, А. Ю. (2012). Когнитивные основания отбора и функционирования фразеологических единиц в англоязычном политическом дискурсе: Автореф. дис. … канд. филол. наук. Москва, Россия.

Chilton, P. (2004). Analysing political discourse: Theory and practice. London, UK: Routledge.

Dobrovol'skij, D., & Piirainen, E. (2005). Figurative language: Cross-cultural and cross-linguistic perspectives. Amsterdam, Netherlands: Elsevier.

Добрыднева, Е. А. (2000). Коммуникативно-прагматическая парадигма русской фразеологии: Автореф. дис. … д-ра филол. наук. Волгоград, Россия.

Grice, H. P. (1975). Logic and conversation. In P. Cole & J. L. Morgan (Eds.), Syntax and semantics 3: Speech acts (pp. 41–58). New York, NY: Academic Press.

Kövecses, Z. (2005). Metaphor in culture: Universality and variation. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

Кунин, А. В. (1996). Курс фразеологии современного английского языка (2-е изд.). Москва, Россия: Высшая школа.

Mel'čuk, I. (1995). Phrasemes in language and phraseology in linguistics. In M. Everaert, E.-J. van der Linden, A. Schenk, & R. Schreuder (Eds.), Idioms: Structural and psychological perspectives (pp. 167–232). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.

Musolff, A. (2016). Political metaphor analysis: Discourse and scenarios. London, UK: Bloomsbury Academic.

Попова, Е. А. (1995). Культурно-языковые характеристики политического дискурса (на материале газетных интервью): Автореф. дис. … канд. филол. наук. Волгоград, Россия.

Reisigl, M., & Wodak, R. (2001). Discourse and discrimination: Rhetorics of racism and antisemitism. London, UK: Routledge.

Searle, J. R. (1969). Speech acts: An essay in the philosophy of language. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

Шейгал, Е. И. (2000). Семиотика политического дискурса. Волгоград, Россия: Перемена.

Телия, В. Н. (1986). Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. Москва, Россия: Наука.

Телия, В. Н. (1996). Русская фразеология: Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. Москва, Россия: Языки русской культуры.

Van Dijk, T. A. (1998). Ideology: A multidisciplinary approach. London, UK: Sage.

Van Leeuwen, T. (2007). Legitimation in discourse and communication. Discourse & Communication, 1(1), 91–112.